

پنیرک (خَبّازی)

زیرگروه گیاهان دارویی و داروسازی طب سنتی گروه حکمت، طب اسلامی و طب سنتی، فرهنگستان علوم پزشکی جمهوری اسلامی ایران

Malva sylvestris

چکیده

پنیرک گیاهی یک تا چند ساله از تیره پنیرک (*Malvaceae*) است. در طب سنتی مدخلی با نام خَبّازی آمده و از نام‌هایی همچون ملوخیا، ملوخیه و ملوکیه نیز به عنوان سایر اسامی آن نام برده شده است. طبیعت پنیرک از دیدگاه طب سنتی سرد و تر است. پنیرک ملین طبع، مدر بول، مفتح سده و زیاده‌کننده شیر است. تخم آن نیز به علت لعابیت فراوان برای رفع مشکلاتی نظیر سرفه خشک، زخم‌های گوارشی و گرفتگی صدا استفاده می‌شود. بررسی‌های انجام‌شده نشان می‌دهد که پنیرک معادل خبازی بری صغیر در طب سنتی است و مشخصات ذکرشده برای آن در منابع طب سنتی با دو گیاه پنیرک پا بلند با نام علمی *Malva sylvestris L.* و پنیرک رونده با نام علمی *Malva neglecta Wallr.* مطابقت دارد.

کلید واژه‌ها: پنیرک، خَبّازی، ملوخیا، ملوکیه، پنیرک رونده، پنیرک پا بلند.

مقدمه:

مورد استفاده قرار می‌گیرد و دارای لعاب بسیار، مزلق، مغری و ملین است و برای رفع سرفه گرم و خشک، ریش‌های کلیه و مثانه، زخم‌های گوارشی، گرفتگی صدا و تقویت معده مناسب است.

کلید شناسایی گونه:

۱a: برگ‌ها با لوب‌های کم‌عمق و گرد، گاهی تقریباً کامل، پیش‌کاسبرگ سه‌تایی، گلبرگ‌ها ۳ تا ۴ برابر طول قطعات کاسبرگ‌ها، برچه میوه‌ها با چروکیدگی‌های مشبک و عرضی، کرکدار یا بی‌کرک *M. sylvestris*.....

پنیرک به نام‌های خِرو، نان کلاغ و خيرو نیز معروف است و گیاهی علفی یک تا چند ساله از تیره پنیرک (*Malvaceae*) است. در طب سنتی با مدخل خَبّازی آمده و از نام‌هایی همچون ملوخیا، ملوخیه و ملوکیه نیز به عنوان سایر اسامی آن نام برده شده است. در منابع طب سنتی به دو نوع بستانی و بری آن اشاره شده است و عنوان شده که نوع بری آن نیز شامل دو نوع است: صغیر و عظیم. طبیعت پنیرک از دیدگاه طب سنتی سرد و تر است. همچنین ملین طبع، مدر بول، منضج، رادع، مفتح سده و زیاده‌کننده شیر است. تخم آن نیز

b: برگ‌ها با لوب‌های کم‌عمق و گرد، گاهی تقریباً کامل، پیش کاسبرگ سه‌تایی، گلبرگ‌ها با طولی کمتر از ۲/۵ برابر طول کاسبرگ‌ها یا به‌ندرت بلندتر از آن، برچه میوه‌ها صاف با کرک‌های متراکم در بخش پشتی (۱)..... *M. neglecta* سیری در منابع گذشته:

گیاه پنیرک از ۸ قرن قبل از میلاد مسیح مصرف می‌شده است. در فسیل‌های یافت‌شده در کشور سوریه (مربوط به ۳۰۰۰ سال پیش) باقی‌مانده‌های دانه آن در بقایای دندان انسان‌ها وجود داشته است (۲).

بر اساس متون کهن طبی، سه گیاه با خواص مشابه تحت نام خُبْزای آورده شده است: یکی مُلوخیا (۳)، مُلوخیه (۴)، املوخیا (۵) یا ملوکیه (۶) که نوع بستانی بوده و در باغات کشت می‌شده است. این گیاه برگ‌های درازی دارد که از یک شاخه به تعداد زیاد منشعب می‌شود؛ این گونه گلش زرد و کوچک‌تر از گل خیار است. در پنبه‌زار بسیار می‌روید و به‌قدر گیاه پنبه می‌شود و تخمش سیاه و دراز و شبیه به شونیز، بسیار تلخ و غلاف آن شبیه به کرم و مایل به سبزی است (۳ و ۵).

دیگری برّی و خودرو است و آن دو نوع است: عظیم و صغیر. منظور از مطلق «خُبْزای»، صغیر برّی است (۳). خُبْزای را خُبْزای نیز می‌خوانند (۷). این نوع در پارسی پنیرک خوانده می‌شود. این نام مصغر پنبه بوده، قیاس میوه گیاه با گردی پنبه است (۷). پنیرک دارای برگ گردی است که به تنهایی بر بالای یک شاخه می‌روید. تمامی شاخه‌ها از ریشه‌ای واحد منشأ می‌گیرند (۳). برگش مستدیر، بی‌مزه و اندک خشن است، به‌ویژه پشت آن. گلش کوچک و سرخ‌مایل به تیرگی و تخمش سفید یا مایل به سیاهی، مدور و پهن و در وسط او تعقیری است. نبات او کوچک‌تر از ختمی است و لعاب پوست بیخ و پوست ساق آن بسیار کمتر از ختمی است (۵ و ۶). نوع عظیم برّی، همان ختمی است که «پنیرک درختی» هم نامیده می‌شود. آن را به سریانی حَمْرَی مَرُکی می‌نامند (۷).

هر سه نوع خُبْزای از یک طبیعت یکسان منشأ می‌گیرند. هر سه گونه طعم تفه^۱ با لزوجت و لعابیت دارند، با این تفاوت که در ملوخیا این طعم به سوی مائیت بسیار، در ختمی به سوی ارضیت بسیار و در خُبْزای بینابین بوده و میان آن سه از

همه خوش طعم‌تر است (۳). در این مقاله هدف بررسی نوع صغیر برّی است که همان پنیرک می‌باشد. پنیرک در پارسی خِرْوُ (۸،۴)، نان کلاغ و خيرو نیز خوانده می‌شود (۵).

طبیعت پنیرک در اول سرد و تر (۹) و برخی در دوم گویند. این گیاه لطیف‌تر از ملوخیا، ملین طبع، مدر بول، منضج، رادع^۲، مفتاح سده و زیاده‌کننده شیر است. طبیخ وی چون زنان در آن نشینند صلابت رحم و مقعد نرم گرداند. طبیخ برگ و بیخ او جهت ادویه کشنده و درد‌گرده و ضماد او در اورام حارّه و شکستگی اعضاء نافع است. حقنه آن گزندگی روده و مقعد و رحم را بهبود می‌بخشد (۴،۶). ضماد خُبْزای در گزش زنبور نافع است. این گیاه اگر با ملوخیا مصرف شود، برای معده، به‌ویژه معده مرطوب مضر است، زیرا لزوجت و لعابیت زائد دارد و باعث سستی معده و همواری پرزهای آن می‌شود (۱۰).

تخم آن سرد و تر و با لعاب بسیار، مزلق^۳، مغرّی^۴ و ملین است و برای رفع سرفه گرم و خشک، قرحه‌گرده و مثانه، سحج، گرفتگی صدا، تقویت امعاء و رفع لذع ادویه حارّه، گزیدن رتیل و رفع نزله مناسب است. بدل آن تخم ختمی است. تخم نوع بستانی آن برودت و رطوبت زیاده از برّی دارد. ملین طبع و سینه و به سبب لطافتش مهیج حرارت است. همچنین برای رفع خشونت سینه و تب‌های حارّه و صاف کردن صدا مناسب است. مضرّ معده بارده و مصلحش ادویه حارّه است (۵، ۶).

در منابع معتبر سنتی نام‌های متفاوتی برای پنیرک ذکر شده است که مهم‌ترین آن عبارت‌اند از:

فارسی: نان کلاغ، هوره، خيرو، خطمی کوچک، به مازندرانی نَجیلک، پنرویس

ترکی: اَبَم کاجی

هندی: پاَره، کلچری

یونانی: مُلوخه، مُلوخيون

عربی: خُبْزای، خُبْزای صغیر، خُبْزای برّی، مُلوکیه برّی،

خيرو (۱۱)

پنیرک پابلند

نام علمی: *Malva sylvestris L.*

نام تیره: پنیرک (Malvaceae)

نام انگلیسی: High mallow

مشخصات گیاه‌شناسی: گیاهی است دو ساله، به ندرت چند ساله یا یک ساله، به ارتفاع ۲۰ تا ۱۲۰ سانتی‌متر. ساقه‌های آن متعدد، افراشته یا خیزان، در قاعده کم و بیش چوبی، پوشیده از کرک‌های ساده یا دو شاخه یا چند شاخه یا غده‌ای. به صورت پراکنده یا بدون کرک است. برگ‌های پایینی آن با دمبرگی به طول ۸ تا ۱۵ سانتی‌متر؛ دمبرگ برگ‌های بالایی به طول ۵ تا ۱۰ سانتی‌متر، بدون کرک، اما در شیار میانی کرکی است؛ پهن‌برگ‌های پایینی به عرض ۵ تا ۱۲ سانتی‌متر و پهن‌برگ‌های بالایی به عرض ۳/۵ تا ۸ سانتی‌متر به شکل دایره با ۵ تا به ندرت ۷ لوب کم‌عمق؛ بریدگی لوب‌ها تا یک سوم پهنای قطر برگ، در برگ‌های قاعده‌ای کم‌عمق‌تر، یا بدون بریدگی، در بالایی‌ها تخم‌مرغی پهن تا بیضوی یا نیم‌دایره‌ای، در قاعده قلبی. ته کند و در حاشیه کنگره‌ای - دندان‌های، در سطح رویی پوشیده از کرک‌های ساده تا دو شاخه‌ای پراکنده یا بی‌کرک، در سطح زیرین با کرک‌های ستاره‌ای تنک یا ساده یا بدون کرک است. گوشوارک‌ها به طول ۳ تا ۹ میلی‌متر، بیضوی کشیده تا واژ تخم‌مرغی پهن و دندان‌دار یا خطی، گاهی غشایی با رگه‌های طولی، در حاشیه با کرک‌های بلند ساده هستند. گل‌ها منفرد یا در دستجات ۱۰ تایی یا به ندرت ۱۵ تایی هستند و دمگل‌ها کوتاه‌تر از دمبرگ‌ها به طول ۲ تا ۲۵ میلی‌متر. پیش‌کاسه‌ها ۳ عدد، بیضوی کشیده، نوک گرد و به طول ۲/۵ تا ۵ و عرض ۱/۵ تا ۲ میلی‌متر، با کرک‌های مژه‌ای در حاشیه و کرک‌های ساده روی رگه‌ها و کاسبرگ‌ها به طول ۵ تا ۹ میلی‌متر؛ قطعات کاسه به طول ۲/۵ تا ۴ میلی‌متر، مثلثی نوک‌تیز با کرک‌های ستاره‌ای و دو شاخه‌ای تا چند شاخه‌ای متراکم هستند. گلبرگ‌ها به طول ۱۷ تا ۲۵ و عرض ۱۰ تا ۱۲ میلی‌متر، مستطیلی یا واژ تخم‌مرغی با لبه چاله‌دار و رگه‌های طولی، ۳ تا ۴ برابر طول کاسبرگ‌ها به رنگ صورتی، ولی در خشکی بنفش می‌شوند. میوه به قطر ۵ تا ۸ میلی‌متر، برچه‌های میوه به تعداد ۱۰ تا ۱۱ عدد، به طول ۲ تا ۳/۵ و عرض ۱/۵ تا ۲/۵

میلی‌متر، کلیوی شکل، در بخش پشتی با چروکیدگی‌های مشبک و عرضی مشخص یا لانه زنبوری، کرک‌دار یا بی‌کرک، در حاشیه تیز، جوانب با چروکیدگی‌های شعاعی محدود و نامشخص هستند. دانه با چروک‌های شبکه‌ای ریز و کم‌عمق، به قطر ۲ میلی‌متر، قرمز مایل به قهوه‌ای تیره است. زمان گلدهی و میوه‌دهی اواسط بهار تا اواسط تابستان است.

پراکنش در جهان و ایران: این گیاه متعلق به مناطق ایرانی تورانی و خلیجی عمانی است (۱).

موارد مصرف امروزی: از گل‌های این گیاه به صورت خوراکی برای درمان ترشحات برونشی، التهاب معدی-روده‌ای، ناراحتی‌های مثانه و به صورت موضعی نیز برای درمان زخم‌ها استفاده می‌شود. همچنین گل و برگ گیاه مزبور جهت مصارف موضعی، به صورت ضماد و یا افزودنی به آب حمام برای درمان زخم‌ها مصرف می‌شود. به هر حال بر اساس کارآزمایی‌های بالینی، اثربخشی فراورده‌های دارویی حاصل از گل و برگ پنیرک در سرفه، برونشیت و التهاب دهان و گلو کاملاً تأیید شده است (۱۲، ۱۳). علاوه بر این طی کارآزمایی بالینی که اخیراً بر روی فراورده موضعی حاصل از عصاره اندام هوایی پنیرک در درمان آگزمای دست انجام شده، ایمنی و اثربخشی آن در مقایسه با کورتیکوستروئیدها و آنتی‌هیستامین‌های رایج قابل مقایسه و حتی به عنوان درمان جایگزین مطرح شده است (۱۴).

پنیرک رونده

نام علمی: *Malva neglecta Wallr.*

نام تیره: پنیرک (Malvaceae)

نام انگلیسی: Running mallow

مشخصات گیاه‌شناسی: گیاهی است یک‌ساله تا چند ساله به طول ۵ تا ۵۰ سانتی‌متر که ساقه‌های آن در قاعده چوبی و منشعب بوده و به صورت خیزان یا خوابیده روی زمین دیده می‌شود. میان گره‌های ساقه کوتاه تا بلند و پوشیده از کرک‌های ستاره‌ای متراک تا کم و بش تنک است. برگ‌های آن با دمبرگی بلند به طول ۵ تا ۱۶ میلی‌متر و چندین برابر طول پهنک برگ‌هایش است و پوشیده از کرک‌های ستاره‌ای و دوشاخه

L. olitorius مطابقت دارد. خبازی بری دو نوع است: عظیم و صغیر. عظیم آن خطمی است و احتمالاً با گونه‌های جنس *Alcea* مطابقت دارد و صغیر آن همان پنیرک است که با دو گونه *Malva sylvestris L.* و *Malva neglecta Wallr.* تطابق دارد.

یادداشت نویسندگان:

در کتب طب سنتی در خصوص ماهیت پنیرک ذکر شده است که تمامی شاخه‌ها از ریشه‌ای واحد منشأ می‌گیرند. با در نظر گرفتن این نکته، پنیرک مذکور در منابع طب سنتی بیشتر به *Malva neglecta* شباهت دارد.

پی‌نوشت‌ها:

۱. تفه: طعمی است که نه لذیذ باشد نه کریه و تأثیر او ترطیب، تلین، ارخای بسیار و تولید بلغم است (۵).
۲. رادع: یعنی مانع و بازگرداننده ماده به عضو و آن دواایی را نامند که به سبب برودت و قدرت قبض خود احداث کند در عضو کثافتی که تنگ گرداند مسام آن را و بشکند حدت حرارتی که حادث شده است در آن و غلیظ و منجمد گرداند اخلاط رقیقه سیاله را و نگذارد که به عضو بریزند و عضو را از قبول آنها باز دارد؛ مانند عنب‌الثعلب در اورام و ردع در مقابل جذب است (۶).
۳. مزلق: لغزنده فضول و اخلاط و آن دوائی را نامند که به قوت لینه و رطوبت مزلقه که دارد تلین سطح عضو نماید به حدی که بلغزاند آنچه در آن محتبس است و تحریک آن نموده دفع نماید (۶).
۴. مغری: دواى خشکی است که رطوبت لزجی دارد که به وسیله آن به منافذ و دهانه‌ها می‌چسبد و آنها را می‌بندد و مانع سیلان می‌گردد (۱۷).

تنک و در شیار پهنک برگ‌ها پرکرک است و پهنک برگ‌ها به قطر ۱۵ تا ۴۵ میلی‌متر، دایره‌ای با ۵ تا ۷ لوب خیلی کم‌عمق، دایره‌ای یا کم و بیش نوک‌تیز و در قاعده قلبی‌شکل و در حاشیه‌ها کنگره‌دار است. سطح پشتی پهنک برگ‌ها پوشیده از کرک‌های مثلثی-سرنیزه‌ای، سبزرنگ و غشایی و با کرک‌های مژه‌ای دیده می‌شوند. گل‌های آن ۲ تا ۴ تایی و در محور برگ‌ها قرار می‌گیرند و به‌ندرت منفرد هستند. دمگل‌ها به طول ۶ تا ۱۵ میلی‌متر و در زمان میوه‌دهی به طول تا ۳۵ میلی‌متر هم می‌رسند. این دمگل‌ها در ریزگل مفصل‌دار، کرک‌دار و چندین بار بلندتر از طول گل‌ها دیده می‌شوند. پیش‌کاسبرگ‌ها سه عدد، خطی یا کم و بیش تخم مرغی-مستطیلی به طول ۳ تا ۵ و عرض ۰/۷۵ تا ۱ میلی‌متر و به بلندی یک دوم تا یک سوم طول کاسبرگ‌ها. کاسبرگ‌ها به طول ۵ تا ۶ میلی‌متر با قطعات مثلثی-سرنیزه‌ای تا تخم مرغی-مثلثی شکل پوشیده از کرک‌های ستاره‌ای و دوشاخه متراکم. گل‌ها سفید تا صورتی به طول ۹ تا ۱۰ میلی‌متر. میوه به قطر ۵ تا ۷ میلی‌متر با ۱۱ تا ۱۴ عدد برچه به طول ۲ و عرض ۲ تا ۲/۲ میلی‌متر، کلیوی شکل صاف تا کمی محدب با چروکیدگی‌های نامشخص پوشیده از کرک‌های ساده و متراکم. دانه‌ها با چروکیدگی‌های مشبک ریز، به قطر ۱۸ میلی‌متر، کلیوی و قهوه‌ای پررنگ. فصل گل و میوه‌دهی اواخر زمستان تا اواخر تابستان است.

پراکنش در جهان و ایران: این گیاه متعلق به مناطق خزری و ایرانی تورانی است. در شمال، آذربایجان، اصفهان، تهران و تمام نقاط مرکزی ایران می‌روید (۱).

موارد مصرف امروزی: اندام هوایی گیاه در مطالعات برون‌تنی اثرات آنتی‌اکسیدانی از خود نشان داده است. همچنین اثرات محافظت‌کننده معده در مدل حیوانی زخم گوارشی از آن مشاهده شده است.

نتیجه‌گیری:

در منابع طب سنتی از سه گیاه در ذیل مدخل خبازی نام برده شده است. یکی خبازی بستانی است که مشخصات ذکرشده در منابع طب سنتی برای آن با گیاه *Crochorus*

References:

- ۱ . پاکروان، م. فلور ایران شماره ۵۸ تیره پنیرک، موسسه تحقیقات جنگلها و مراتع، تهران، ۱۳۸۷، صص ۲۶-۴۳
2. Gasparetto JC, Martins CA, Hayashi SS, Otuky MF, Pontarolo R. Ethnobotanical and scientific aspects of *Malva sylvestris* L.: a millennial herbal medicine. J Pharm Pharmacol. 2012 Feb;64(2):172-89.
- ۳ . ابن النفیس قرشی، علی بن ابی الحزم، الشامل فی صناعة الطبیه، ج ۱، تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ پزشکی، طب اسلامی و مکمل، صص ۲-۶۰۱
- ۴ . انصاری شیرازی، علی بن حسین، اختیارات بدیعی. تهران: شرکت دارویی پخش رازی، ۱۳۷۱ص ۱۳۷
- ۵ . محمد مؤمن، تنکابنی مازندرانی، تحفة المؤمنین، تهران: نشر شهر، ۱۳۸۹. ص ۱۷۰
- ۶ . عقیلی خراسانی، محمد حسین، مخزن الادویه، نسخه چاپ کلکته ۱۸۴۴م. تهران: باورداران، ۱۳۸۰. صص ۵۰، ۵۲، ۳۷۵-۶
- ۷ . بیرونی، ابوریحان، الصیدنه فی الطب. ترجمه باقر مظفرزاده، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی، ۱۳۸۳. صص ۴۶۹ و ۹۴۰
- ۸ . چشتی، محمد اعظم خان، اسماء الادویه. تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ پزشکی، طب اسلامی و مکمل نسخه خطی ۱۲۸۷ ه.ق. ص ۱۰۹
- ۹ . هروی، موفق الدین ابومنصور علی، الأبنیه عن حقائق الأدوية. تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۱، صص ۸-۱۲۷
- ۱۰ . اسحاق بن سلیمان، الأغذیه و الأدوية، تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ پزشکی، طب اسلامی و مکمل، ۱۳۸۶، صص ۲-۴۰۱
- ۱۱ . سلطانی، ابوالقاسم، دایره المعارف طب سنتی (واژه نامه گیاهی)، جلد چهارم، انتشارات اندیشه آور، صص ۱۴۳-۱۴۴، ۱۳۹۱.
- ۱۲ . امامی، س.ا. و همکاران، کتاب مرجع گیاهان دارویی، چاپ اول، مؤسسه مطالعات تاریخ پزشکی، طب اسلامی و مکمل، دانشگاه علوم پزشکی ایران، جلد اول، صص ۶-۸۵۴، ۱۳۸۹.
- ۱۳ . معاونت غذا و دارو، فارماکوپیه گیاهی ایران، جلد اول، اداره کل نظارت بر امور دارو و مواد مخدر، صص ۲۱۱-۲۰۶، ۱۳۸۱.
14. Barikbin B., Maarefat A., Rahgoshai R., Moravvej H., Mohtasham N., Yousefi M. Ameri M. *Malva sylvestris* in the treatment of hand eczema, Iranian J. Dermatolog, 2010, 13(4): 131-4.
15. Güder A, Korkmaz H. Evaluation of in-vitro Antioxidant Properties of Hydroalcoholic Solution Extracts *Urtica dioica* L., *Malva neglecta* Wallr. And Their Mixture. Iran J Pharm Res. 2012;11(3):913-23.
16. Gürbüz I, Ozkan AM, Yesilada E, Kutsal O. Anti-ulcerogenic activity of some plants used in folk medicine of Pinarbasi (Kayseri, Turkey). J Ethnopharmacol. 2005;101(1-3):313-8.
- ۱۷ . ابن سینا، حسین بن عبدالله، القانون فی الطب، کتاب دوم، بیروت: دارالإحیاء التراث العربی، ج ۱، ص